

NDZAWULO YA DYONDZO YA LE GAUTENG

XITHIFIKHEYITI XA XIKAMBELO XA LE HENHLA

FEB / MAR 2006

**XITSONGA XA RIRIMI RO SUNGULA
NHLAWULO WA LE HENHLA**

NKARHI: 2½ wa tiawara

TIMAKISI: 100

SWITSUNDZUXO:

- Phepha leri ri na swiyenge swinharhu A, B na C.
  - Hlamula swivutiso hinkwaswo.
  - Tinomoro ta tinhlamulo ta wena ti fanele ku yelana na leti ti tirhisiweke eka swivutiso.
  - Hlaya xileriso xa xivutiso xin'wana na xin'wana eka phepha leri ivi u nyika tinhlamulo leti u komberiweke tona hi ndlela yo kongoma.
  - Tirhisa Xitsonga lexi ringanisiweke.
-
-

XIYENGE XA A

XIKAMBELA – Ntwisiso

XIVUTISO XA 1

1. Hlaya ndzimana leyi landzelaka hi vuxokoxoko kutani u hlamula swivutiso leswi nga ta yi landzela:

N'wa-Xam'ganga u wele hi khombo ra rifu. Ntsako wa yena wu vuye wu pfindlusa hi madambi lama nga humelela eWestonaria laha Mafasa a a tirha kona. Siku leri ku nga ta mutirhi wa le ka Thepe (N.R.C.), yena makwavo wa yena wa yindu leyikulu, Daniel Sixpence Madzivani, i siku leri a nga twa mihlolo leyi a a nga lorhi leswaku a nga tshuka a yi twile evuton'wini bya yena. Yena a a anakanya leswaku hi sweswi swa masiku, a a anakanya leswaku Sixpence u lo tisa mahungu yo huma eka Billy kumbe ku ta pfluxela. Kambe lexi nga n'wi hlamarisa, i ku vona Sixpence a ta a rhangisane na Gezani wa ka M'hlahlela loyi a a toloveriwe hi vito ra Mphankoma. U te loko a heta ku va xeweta, o twa a tsemeka nhlana na swirho swa yena swi nga ha tiyi swinene. Leswi a ku ri na swibyalwana, u va kerile hi xijomelana leswaku va tima torha na ku tiphyuphyisa hikuva dyambu a ri cela thavathava ra munhu siku rero.

“Mi lo hatla ku khumuka namuntlha xana?” Ku vutisa N'wa Xam'ganga loyi a a ha wisile n'hweti hinkwayo ku pfukela epurasini ra ka Borchers.

“Ndzi lo kombela Madibani ku hatla a ndzi ntshunxa, ku hlamula Mphankoma.

“He, mi na ngati yinene, Madibani a hi munhu wo twisisa, a nga tali ku pfumela loko munhu a kombela kuntshunxiwa, futhi loyi ndzi vonaka a antswa i Thommy, yena u jinga a vulavuleka,’ ku engeta N’wa-Xam’ganga.

Nkarhi lowu hinkwawo N’wa-Xam’ganga a a swi twa leswaku hambu a ringeta ku dyangata vakulukumba lava, moya wa yena a wu tika, a wu nga tshamiseki. Tinghohe ta vaendzi lava na tona a ti bohanile. N’wa-Xam’ganga a a nga ti voni kahle. A ti nga ri ta masiku; a ti lo ntu, ti nga kombi ntsako. Nkarhi lowu N’wa-Xam’ganga a a ri ku vulavuleni na Mphankoma, loyi wa makwavo wa yena Sixpence, a wonge i mukon’wana. A a lo khodzakhodza, hi mpfhuka a honokela jomela wonge o lava kutsavulela swilavi ejomeleni hi mahlo. Na leswo Mphankoma na N’wa-Xam’ganga a va vulavula hi yini a nga ha swi rhwalangi hinkwaswo, yena a a nga ri lomu. Xihuhuri a xi n’wi bvungile Madzivani. U lo tivona a ri karhi a rharhala na komponi ya Westonaria, a nghena a huma a ri eku hloteni eswidumbanini swa Westonaria a vutisela vanhu loko va nga vonanga mukon’wana wa yena Mafasa. Vanhu va lo tlakula mahlo va n’wi tikirheta va pfumala xo timela ritshwa leri a va ri vona emahlweni ya yena. Mhaka ya khombo a va yi twile, va tivisiwile na nkosi wa khombo ra ku wa ka mayini. No ziliwa se a wu ziliwile nkosi lowu. Sixpence a nga helanga hi ku vona ntsumbu wa Mafasa hambu ri ri sirha ra yena a nga pfukanga a ri vonile ku fika na namuntlha leri. U tlherise sweswi a nga tisa xiswona, u lo vuya ximandlamandla a lo punavuna. Mbilu ya Sixpence a yi tuvika musi hi ku hlangana nhloko loko a tsundzuka sivara Magezi wa Mafasa loyi a a n’wi hlayisela makwavo wa yena N’wa-Xam’ganga. Leswo u vuyise ku yini a nga swi twanga Sixpence. U te loko a ku hahlu, mahlo, a languta Mphankoma, vo n’qwaa, hi mahlo. Sixpence a sungula ku swi vona leswaku a a nga yanga kahelo, o va kwala va nga fika va tshama kona yena na Mphankoma. U swi vonile xikan’we leswaku a hi yena loyi a a yile eWestonaria kambe a wu ri moya wa yena lowu a wu fambe na xihuhuri.

A nga angulanga nchumu Sixpence, na yena Mphankoma u lo timiyelela wonge ku hava lexi n’wi hlamarisaka. Sixpence o jomela o ri nhe, wonge o rhwala ribye ra xihiso. A kidyota minkolo mimbirhi kutani a tlakusa Mphankoma. Hi mpfhuka N’wa-Xam’ganga a nga te ntse, a tlakusa mahlo a ya gimeka eka vakulukumba lava a a va vona kambe a nga va vonisi kahle.

Yi tshahwile eka ‘Xona hi xih?’ Hi D.R. Makuleka

SWIVUTISO

- 1.1 Xana Mphankoma na Daniel a va yela yini eka Mafasa xana? (2)
- 1.2 Laha a ku tirha Mphankoma a ku ri ni varhangeri (tiforomani) vambirhi. Tsala mavito ya vona. (2)
- 1.3 Hlamusela leswi Mphankoma na Daniel a va endla swona loko va nga si byela N’wa-Xam’ganga leswi a va yeke swona eka Mafasa. (2)
  - 1.3.1 Xana xivongo xa (a) Mphankoma i mani? Xana xa (b) Daniel xona i mani? (2)
- 1.4 Tshaha endzimaneni leyi nga laha henhla leswi swi nga ta vula swo fana na leswi swi landzelaka: (a) ku va na nkateko; (b) ku tela hi ku chuha (chava). 2x2= (4)

- 1.5 Xana Daniel u yile hi yini eWestonaria xana? (2)
- 1.5.1 Xana a a ya lava yini eWestonaria xana? (2)
- 1.6 Tshaha endzimaneni leyi nga laha henhla leswi nga ta komba leswaku Daniel a a twe ku vava emoyeni. (2)
- 1.7 Xana hi byihi vuxaka bya: (a) Daniel na N'wa-Xam'ganga; (b) Daniel na Magezi; (c) Magezi na N'wa-Xam'ganga? 3x1= (3)
- 1.8 Tsala 'Hi SWONA' kumbe 'A HI SWONA' ivi u seketela nhlamulo ya wena hi leswi humaka eka ndzimana leyi nga laha henhla:
- 1.8.1 N'wa-Xam'ganga a a tirha eWestonaria. (2)
- 1.8.2 N'wa-Xam'ganga a nga vulavulanga ku sukela loko vaendzi va yena va fikile ku fikela loko va lerile. (2)
- 1.8.3 Loko Daniel na Mphakoma va nghena eka Mafusa a va tsakile. (2)
- 1.9 Amukela kumbe u bakanya leswi landzelaka, ivi u seketela mavonele ya wena hi ku tirhisa leswi boxiweke endzimaneni leyi nga laha henhla: Daniel a a tirha eka Borchers na Madibani. 1+2= (3)

NTSENGO WA XIYENGE XA A: [30]

XIYENGE XA B

NKATSAKANYO

XIVUTISO XA 2

2. Hlaya ndzimana leyi landzelaka hi vukheta ivi u tsala nkatsakanyo wa yona, hi marito ya wena yo ka ya nga tluli 90. Komba ntsengo wa marito lama u ma tirhiseke endzeni ka swiangi.

Varhandzani (leswi hi leswi a va ri xiswona) va fambile hi ku nengwa va pfa va yima va kongomile etlhelo ra le xihlobyeni. Loko va ri karhi va nanayila, Khorombi u khingile Fanisa va yima xinkarhana a n'wi khomile hi voko. Mbilu ya yena yi sungula ku ba hi xihatla, kambe ku nga ri rhumbyani kumbe mahika, kambe hi rirhandzu leri teleke nsovo. "Fanisa, ndzi amukele," rito ri rhurhumela hi ku titsongahata.

"Ndza khensa marito ya wena, ndzi ri inkomu ku twa hungu lerinene. Kunene i fanelo ya wihi na wihi ku rhandza wa rikwerhu tani hi loko a tirhandza."

N'wa-Makolo a a pfumerile a tlhela a hloma embilwini ya m'faka Ndzwambi kambe a a nga swi lavi ku kombisa Khorombi. A a lava leswaku a sungula a juluka nyuku, a kombisa ntiyiso wa rirhandzu ra yena ku nga ri matlangwani. Xin'wana lexi a xi endla leswaku a rhendzelekisa jaha leri a ku ri ku tikhatisa hi vutlhokovetseri bya Khorombi swiphato leswi a swi n'wi endla mpama wa le malembelembeni ka vumpama hinkwabyo bya laha misaveni.

“Nhlamulo ya wena ya ndzi kholwisa leswaku u amukela leri humaka eka mina hi malwandla.”

“E-e, a ndzi vuli swona leswi u swi ehleketaka. Ndzi ri munhu un’wana ni un’wana u fanele ku tsakela warikwerhu leswaku ku ta va ni ku rhula laha tikweni. Loko ri ri rirhandzu ra wena u ta ndzi khomela, ku hava vutshamo bya rona embilwini ya mina.” Khorombi a a nga ha swi twi hinkwaswo leswi, a a pyopyiwile hi ntombi ya le vukosini. U humesile xidukwani a yi sula nyuku-hava exika-ndzeni a tlhela a yi vukarha a ringeta ku yi ntswontswa, kutani nyenyani yaleyi yi languta etlhelo.

“Khorombi ndzi sukele, hikokwalaho ka yini u nga koti ku tikhoma?” Jaha leri ri n’wi tshika ri ri karhi ri hefemuteka onge a ri eku tsutsumeni. Nyuku wu sala wu khuluka hi ntamu hi ku tlakuka ka mahiselo ya miri.

“Ndzi hleveri “Fanisa, i ncini xi ku sivelaka leswaku u va wa mina ke?”

“Wo ndzi nyika nkarhi ndzi ta ku byela.”

“Nkarhi wo tani hi kwihi?”

“Ndzi nyike hambu ro va khume ra malembe.”

“Hayi Fanisa, u nga ndzi dyisi matshopetani a ndzi n’wana.”

Yi huma eka ‘Hi ya kwihi’ ya M.J. Maluleke.

NTSENGO WA XIYENGE XA B: [10]

XIYENGE XA C

RIRIMI

XIVUTISO XA 3

3. Hlaya ndzimana leyi landzelaka ivi u hlamula swivutiso leswi nga ta yi landzela:

Kutani singitankulu ri humelela; nkomichi yi handzuka hi le xikarhi. Olivia na Japi va langutana, ku ri hava loyi a vulavulaka. Un’wana ni un’wana a a chuherile vutomi bya yena.

Hambu swi ri tano, Olivia a nga helanga matimba, u kongomile ekhixini a ya teka yin’wana nkomichi ni lapi ro sula ehansi ni le henhla ka tafula. Loko Olivia a ha fambile, Kapi na yena u humile endlwini a khomile swiphambati swa nkomichi a kongoma ximudyana lexi a a tumbetile mahlungu ya yena kona. U fikile kona a tumbeta swiphambati leswiya, a teka mahlungu lawaya a vulavulela ni ku ma dya tani hi laha Risinga wa Mavinga-nge-nozi a a n’wi lerisile ha kona. Ndzhaku a tlhelela endlwini. Loko a fika, Olivia a a ri karhi a sula tiya leyi halakeleke ehansi.

M’fana ka Munene a xi kanakananga, xo tshama exitulwini xi chela yin’wana tiya enkomichini le ya vumbirhi xi nwa. Loko Olivia a hetile ku basisa tafula, Japi a ku: “Olive, swa hlola leswi, nkomichi yi handzuka hi le xikarhi? Nkomichi leyi a hi yintshwa, i ya khale. Kutani yi pandziwa hi yini hikuva yi toloverile mati mo hisa xara? Yi hlola ku dzudzeka ka vukosi bya “Job.” Kutani a hluvula swiambalo swa nhlekanhi a ambala swo etlela ha swona a heleketa marhambu eka vini va wona. Olivia a nga hlamulanga nchumu handle ka ku hlakahlala nhloko ni ku tlhekula makatla. Ndzhaku a kongoma mubedwa wa yena a ri karhi a ba nkulungwana wa mbheveve. Embilwini a a khana tani hi xirhodyana, a khanela rifu ra nuna, a a rivala leswaku a nga va a khanela masungulo ya nhlomulo wa yena, lowu wu nga ntshoveb wa wansati wa nghwavava.

Makhati ma nga ri mangani Japi a sisimaku evurhongweni bya xithonghwana lexi xi n'wi vutleke loko a nghena emikumbeni. A huwelela hi xiritwana lexi a xi nga ta pfula ni n'wana, a huwelela Olivia leswaku a n'wi nyika mati leswaku a ta timula ndzilo lowu wu pfulhaka endzeni ka yena. Ematshan'wini yo ya ka mati, Nghonavalayi, yena Olivia, a pfuka a lumeka rivoni a koka xitulu a tshinelela nuna leswaku a ta n'wi byela lexi xi nga mitiwa hi huku, a ta fa a ri karhi a tiva leswaku u dlawile hi mani.

Swikombiso hinkwaswo leswi Risenga a nga vula leswaku swi ta humelela a nga se hlala a swi ri karhi swi humelela: ku dzuka nyuku ni ku fa ka rito. Kutani a ahlamisa baku, leri yena a ngei nomu, a hlanta marito lawa man'wana ya wona ma xiximekaka ni ku ma vula etindleveni ta madzinga-ndleve.

Yi huma eka 'Makumu ya vutomi byebyo' ya E. c. Mijen.

SWIVUTISO:

- 3.1 Xana rito 'langutana' (layini ya 2) ri le ka rhavi rihhi ra riendli xana? (1)
- 3.1.1 Xana rito 'ximudyana' (layini ya 7) rona i xihluvi muni xa mbulavulo? (1)
- 3.1.2 Tsala rito leri 'ximudyana' ri pfelelaka eka rona. (1)
- 3.2 Tirhisa riviti leri u ri tsaleke eka (3.1.2) laha henhla eka swivulwa swimbirhi swa tinhlamuselo to ka ti nga fani. 2x2= (4)
- 3.3 Tsala ntsongahato wa marito lama landzelaka: (3.3.1) khixi; (3.3.2) yindlu; (3.3.3) xitulu; (3.3.4) vurhongo; (3.3.5) tindleve. 5x1= (5)
- 3.4 Tirhisa marito 'yin'wana'; na 'mbitsi' eka swivulwa swimbirhi swo twala leswi nga ta humelerisa tinhlamusela ta wona. 2x2= (4)
- 3.5 Vumba maendli hi marito lama landzelaka: (i) ntsunxeka ; (ii) murhandziwa 2x1= (2)
- 3.6 Xana 'ku byela munhu lexi xi nga mitiwa hi huku' swi vula yini? (2)
- 3.6.1 Xana leswi nga eka (3.6) laha henhla u nga swi tirhisa loko swi lo yini? (3)
- 3.7 Rito 'hinkwawo' i risivi-ntalo leri nga vumbiwa hi ku tirhisa nsinya wa 'hinkwa' Tsala minsinya mimbirhi yo hambana leyi vumbaka masivi-ntalo. 2x1= (2)
- 3.8 Tirhisa marito lama landzelaka eka swivulwa swimbirhi-mbirhi swa tinhlamuselo to hambana: (i) gandzela; (ii) rhula (U nga vulavuli hi rhula leyi tirhisiwaka ku ba tilayini hi yona). 4x2= (8)

3.9 Tirhisa marito lama landzelaka u hetisa swivulwa leswi landzelaka (Tlhela u tsala swivulwa leswi u tlhela u khwatihata marito lama u ma tirhiseke): dlu!; paa!, kutani; leswaku.

3.9.1 Ndzi ta n'wi xavelela _____ a nga ku tsoni.

3.9.2 Ndzi n'wi kume a lo _____ a nga kapekanga nchumu emirini.

3.9.3 _____ ndzi n'wi lomba xihakaboyi xa mina.

3.9.4 N'weti a wu lo _____, lero a ndzi nga chavi ku famba ndzi ri ndzexe.

4x1= (4)

3.10 Xana u nga'vulavulela' munhu loko swi lo yini?

(3)

[40]

XIVUTISO XA 4

NDZULAMISO

4. Lulamisa swihoxo swa mavulavulelo, matsalelo leswi kumekaka eka ndzimana leyi landzelaka; u tlhela u vekela mimfungho laha swi fanelaka:

Xana u ta famba na mina exopeni Xana ku vutisa elias yaa, kambe ani na fe yo kandziya thekisi: Solly loyia hla mu la ka le si nga vula hi Elias. Ni ta ku hake le la u nga kali u karhateka mali a hi nchumu la ka mina ku vula Solly a ri karhi a ti secha secha swikhwama.

[20]

NTSENGO WA XIYENGE XA C: [60]

NTSENGO: 100